

ЛАТИНСЬКА МОВА В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ДОБИ КОЗАЧЧИНИ

В цій статті розглядається становище та функціональні особливості латинської мови на українських землях, які перебували під владою Великого князівства Литовського та Польщі, а згодом — Речі Посполитої.

This article consider a status and functional features of the Latin in the society on Ukrainian lands what were in the power of Great Principality of Lithuania and Poland in 16-th century, and later in Rzecz Pospolita.

Сучасна мовна ситуація в Україні склалася не останнім часом, а веде свій початок, як не дивно, із середніх віків, і полягає в неопозитивному ставленні суспільства до української мови. Здебільшого сфери застосування тієї чи іншої мови та співвідношення мов у певний період української історії розглядаються істориками взагалі та істориками мови зокрема досить поверхово. Рамки цієї статті не дають змоги докладно проаналізувати це питання, тому обмежимося, спираючись на відомості б т. *Історії України-Руси* М. Грушевського, розглядом ролі латинської мови в суспільстві на українських землях, які в XVI ст. перебували під владою Великого князівства Литовського та Польщі, а пізніше — Речі Посполитої, де й польська мова перебувала в ненабагато кращому становищі, ніж мова українська.

Суспільно-культурний і духовний рух у Польщі XVI ст. мав великий вплив на еволюцію українського життя, щоправда, більше негативний, ніж позитивний. Попри свою скороминушість і поверховість, цей рух сильно сколихнув вищі кола, шляхетські та духовні, польської спільноти. У протистоянні польського й українського елементів він також різко перекинув шальки терезів на польську сторону. До того часу польський елемент мав перевагу здебільшого лише як державний первень. З культурного боку приблизно аж до другої чверті XVI ст. Польща не мала чим викликати захоплення у Русі, залишаючись «задвірком» Європи, не маючи не лише самостійності, а й будь-якого жвавого руху в культурній сфері¹.

В літературі панувала латина, далека й чужа для суспільства, й таким же далеким від сучасного життя і мертвим був зміст літератури цією мовою — найчастіше — збірки латинських проповідей, житія тощо. Народна література писалася польською мовою й обмежувалася переважно побожними піснями та перекладами святого письма, дидактичними та гумористичними віршами. У будь-якому випадку, українське письменство не мало чого перейняти у польського письменства XV — початку XVI ст. Українські книжники мали достатньо свою теологічно-моралістичну літературу: учительні євангелія, легендарії, збірки житій, а також чималу літературу отців церкви, більш давню та якісно кращу, ніж західна. Тому у них не було потреби звертатися до латинських книжок².

Широкий шляхетський загал Польщі тривалий час гордував західною освітою й наукою, які не могли, на його переконня, навчити шляхетську дитину чомусь корисному, та й не мав він інтересу як до нової, гуманістичної, так і до старої, схоластичної, вченості. Прусія, як васальна держава, насичувала Польщу друкованими виданнями реформаційного спрямування, не лише німецькими та латинськими, але й польськими. В цей час (перша половина XVI ст.) постає письменство народною, польською, мовою, лише воно могло зацікавити цю слабко вишколену польську спільноту. Поширювалися у рукописах і друкувалися деякі переклади й компіляції латинських (поряд з німецькими й чеськими) книжок і оригінальні твори проповідників реформації та оборонців католицтва, які, намагаючись залучити до своїх лав слабкий у знанні латини шляхетський загал — жінок, маломіщан, слуг, селян, — починають писати свої твори польською мовою. Ще в середині XVI ст. польська мова вважалася некультурною, вульгарною, з якою можна було звернутися до поважної людини, лише попередньо перепросивши. Через це в Польщі поширювалися чеські книжки, мова яких вважалася більш культурною й літературною³.

Після Люблінської (1569), а особливо після Берестейської (1596) унії на українських теренах запроваджувалися порядки, які відповідали польському праву. Це спричинилося до того, що мовна ситуація стала являти собою неабияку проблему. Мовою вченості залишалася сторослов'янська, тоді як у Західній Європі такою була латина. При їх зіткненні з'ясувалося, що латинська мова з її багатою

писемністю «вражала своєю величчю, знищувала вщент слов'янство своєю видимою зверхністю»⁴.

Уживання в Україні латинської мови означало, що якимось аспектом свого культурного та політичного життя ця країна входила в той регіон, де латина була мовою правових актів, школи й науки, більшості літературних жанрів. Латинська мова була в ужитку вже в канцелярії Галицько-Волинського князівства XIII—XIV ст., а з середини XIV ст. стала насаджуватись і чужинецькою адміністрацією. У літературному процесі України другої половини XV ст. певну роль відігравали й латиномовні твори. Їхнє поширення пояснюється роллю латини в середньовічній школі та навчанням деяких вихідців з українських земель у закордонних університетах. Та й дехто з латиномовних авторів, не будучи східнослов'янського походження, вважали себе українцями-русинами в територіально-політичному розумінні. Поміж таких «територіальних русинів» і представники новолатинської ренесансної поезії⁵. Паралельно зі стереотипом «територіального русина» формується його більш політизований аналог — ментальний стереотип шляхти *gente Ruthenus natione Polonus*⁶. Однак з часом латина й латиномовна освіта дедалі більше асоціювалася з католицизмом, а латиномовна літературна творчість стала сприйматися як чужорідна (скажімо, С. Оріховський «латинські науки пізнав нерано, тому що до латинського обряду мав крайню відразу»⁷), в наслідок чого обмежувалися й контакти української культури із західноєвропейською. Кількома століттями пізніше Микола Костомаров, порівнюючи характер освіти й виховання Речі Посполитої та Росії того часу, віддавав перевагу останній, оскільки, як не парадоксально, ця перевага полягала у незнанні латини переважною більшістю руських. «Хоч би яким жалюгідним був образ нашої багатвікової неосвіченості, пише Костомаров, але коли порівняємо його з польською освіченістю, то змушені будемо визнати, що ми нічого не програли, а надто виграли від незнайомства з латинською граматикую. Руська людина не знала того, що знав поляк, однак була значно практичнішою в житейській питаннях, краще розуміла свою вигоду і взагалі більше зберегла в собі здатність до предметного, а не формального знання»⁸. Лише згодом, особливо в часи київського митрополита П. Могили, православні зрозуміли, що слід мати й власні латиномовні освіти та писемність, унаслідок чого грецька мова відійшла на другий план, а у бібліотеках православної

шляхетської верхівки частину українських рукописних пам'яток переважала література латинською та польською мовами. Книгозбірні мали також середні шляхтичі та міщани. Адже «Русин крім мови грецької, слов'янської й польської мусить уміти й латину, аби були людьми просвіченими, а не простаками — в справах громадських, так само як і відповідаючи в питаннях віри», як мовилося в збірному творі «Λίτος, albo kamień...» (1644).

В другій половині XVI ст. на українських землях Речі Посполитої виникають кілька культурних центрів. В 1570-х роках в Острозі завдяки князеві Костянтину Костянтиновичу було зібрано громаду культурних сил, які в 1576 році заснували школу, вперше п'ятьма роками пізніше згадану Посевіним: «Habent autem ii duces, qualis est Ostrogiae et Slucensis, typographias et scholas, quibus schisma fovetur»⁹. Згодом письменник-уніат Я.-І. Суша писав в своєму творі *Saulus et Paulus*: «Non slauonicae duntaxat linguae, sed grecarum iuxta atque latinarum artium erexit palestram»¹⁰. Тому сучасники називали її «триязычним ліцеєм» (*trilingue lycaeum* — в *De bello Ostrogiano* (1600) Пенкальського — чи не вперше), а також «колегією», «школою грецькою» або «грецько-слов'янською», навіть, як Герасим Смотрицький чи митрополит Іпатій Потій, «академією». В останньому М. Грушевський вбачав намагання засновників школи зробити з неї заклад європейського вищого академічного типу. Проте для цього бракувало наукових сил. Хоч князь К. Острозький міг запросити вчених з усієї Європи, він побоювався залучати до школи неправовірний елемент, тому звернувся до папи римсько з проханням надіслати для потреб школи вчених грецької віри. Згодом (1603) він отримав з Риму листа від В. Рутського, в якому той запевняв, що в усій Греції не знайти ученого чоловіка¹¹.

Іншими культурними центрами України в середині XVI ст. були двір князя А. Курбського¹² та Львівська братська школа. Значною вадою програми останньої первісно була відсутність курсу латинської мови, що зумовлювалося намаганням її фундаторів створити заклад, в якому на відміну від латино-польських в основу покладено було викладання слов'янських і грецьких дисциплін. Але ця відсутність виявлялася справою швидше вимушеною, ніж добровільною. Офіційно ввести вивчення латини в програму школи дала братчикам грамота короля Сигізмунда, випрошена князем К. Острозьким і воєводою Скуминим-Тишковичем на варшавському сеймі 1592 р. В якій король, крім іншого, підтверджував право

братства на сторення «*scholae pro tractandis liberalibus artibus*», яка за тодішніми переконанням не могла існувати без латинської мови. Першу документальну згадку про науку латинської мови, датуючи 1604 р., коли ректором братської школи був призначений її ж вихованець Йов Борецький, зобов'язаний учити по-грецьки й по-латинськи, — подає *Літопис львівського братства*.

Вплив єзуїтської школи на культурне життя в XVI ст. був значним. Уся вага єзуїтської шкільної системи полягала в засвоєнні культурних мов — латинської та грецької. Особливо наголошувалося на вивченні латини: до цілком вільного володіння нею усно й письмово та виробленні техніки віршування й писання прози. Інші дисципліни не мали окремих курсів. «Проста мова», *lingua vernacula*, польська, не кажучи про українську, майже цілком нехтувану, виконувала службову роль, не будучи предметом студій. У польському письменстві це позначилося занепадом польської мови й пануванням латини та латинсько-польською макаронічністю, що вважалося ознакою освіти. Засвоєння латини й латинського стилю та поверхових ознак «ерудиції» були головним завданням *trivii* — нижчої єзуїтської школи. Переважна більшість учнів після закінчення курсу полишала її, та й сама школа дуже обережно допускала своїх учнів до *superiorum* — вищих класів. Тому освіта більшості обмежувалася знанням латинської (менше — грецької) мови й стилістики¹³. Попри негативні сторони єзуїтської освіти, пересічний загал, який бажав для своїх дітей якоїсь, хоч поверхової, освіти та знань латини, віддавав перевагу цим школам завдяки їх близькості та дешевизни. Через це тривалий час не припинявся вплив дітей православних до єзуїтських шкіл. Як наслідок, не зважаючи на свою віддаленість, чималу популярність здобули єзуїтські колегії у Вільні та Ярославі¹⁴.

Проповідник-єзуїт П. Скарґа писав, що «тільки дві є мови, котрими розповсюднена і закріплена по всім світі віра сьвята, і без них ніхто не може опанувати ніякої науки, а особливо духовної — грецька і латинська». Не лише тому, що інші мови з часом змінюються, на відміну від тих двох, «але також і тому, що тільки на тих двох языках держить ся вся наука, а переложити їх на інші мови не можна добре... З словянським языком ніхто не може бути ученим, і вже тепер його зовсім ніхто не розуміє добре... І тому попи ваші мусять удавати ся до польського за толкованнем, коли хочуть щось зрозуміти в словянським»¹⁵.

Так склалася ситуація, в якій латинська мова набула домінуючого значення в системі гуманітарної освіти на теренах Правобережної України. Кількома десятиліттями по тому латина почала й на Лівобережжі переважати грецьку й навіть старослов'янську, не кажучи вже про українську, яка й надалі залишалася здебільшого поза увагою освіти.

¹Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 6. – 1995. – С.412. ²Там само. – С.413. ³Там само. – С.414. ⁴Костомаров Н. И. Южная Русь в конце XVI века // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С. 124. ⁵Українська література XIV—XVI ст. Вступ. ст. і ред. тому В. Л. Микитась; Упоряд. і приміт. В. П. Колосової та ін. – К., 1988; Українська поезія XVI століття / Упоряд., вступ. ст. та приміт. В. В. Яременка. – К., 1987. – 287 с.; Radyszewski R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. – Kraków, 1996. – Cz. 1: Monografia; Kraków, 1998. – Cz. 2: Antologia (p.t. Roksołański Parnas). ⁶Яковенко Н. М. Політична культура еліт // Історія української культури у 5-ти томах / Ред. кол. Б. Є. Патон (гол.ред.) та ін. – К., 2001. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – С. 363. ⁷Оріховський С. Супліка до найвищого понтифіка Юлія III про схвалення взятого шлюбу // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 228. ⁸Лук М. Микола Костомаров: історіософія та соціальна філософія українського романтизму // Молода нація: Альманах. – К. 2002. — № 1. – С. 83–84. ⁹Грушевський М. Зазначена праця. – С.441. ¹⁰Там само. – С.485. ¹¹Там само. – С.484-485. ¹²Там само. – С.441-442. ¹³Там само. – С.451-452. ¹⁴Там само. – С.455-456. ¹⁵Там само. – С.458-459.